

[1628] Richthofen en Hettema. Een ongemakkelijke visite in 1834*

Anne Tjerk Popkema

Zusammenfassung. *Im Sommer und Herbst 1834 begab sich Karl Freiherr von Richthofen als 23-Jähriger auf eine Forschungsreise durch Nordwestdeutschland sowie in die Niederlande, auf der Suche nach mittelalterlichen friesischen Rechtshandschriften, die größtenteils 1840 in seiner monumentalen Ausgabe Friesische Rechtsquellen herausgegeben wurden. Überall fand er angeblich freundliche Unterstützung, dennoch hatte er in Leeuwarden ein anscheinend eher unfreundliches Treffen mit seinem Fachkollegen Montanus Hettema. Zwar hatte Hettema guten Zugang zur ausgezeichneten Sammlung von (zehn) Rechtshandschriften der Wierdsma-Familie, dennoch scheint Richthofen sie letztendlich nur sehr sparsam verwendet und verarbeitet zu haben. Was ist passiert? Leider gibt es keine zeitgenössischen Archivalien zu diesem Besuch, so dass die Sache lediglich aus den Publikationen der beiden Gelehrten abgeleitet werden muss. Glücklicherweise geben sie ausreichend Auskunft, um eine Rekonstruktion versuchen zu können.*

1. Ad fontes

De jonge Silezische edelman Karl Freiherr von Richthofen (1811-1888)¹ was in de zomer van 1834 begonnen aan een rondgang langs bibliotheken

* Dit artikel is een bewerkte versie van een bijdrage aan een persoonlijke afscheidsbundel (oplage: 1) voor prof. em. Goffe Jensma: Sekeres, H. & M. Wieling (red.). *Goffe Jensma. Ofskie, òfschaaid*. 2022. 47-54. Mijn dank gaat uit naar Herre de Vries en Riemer Janssen van onderzoeksgroep Pastei, die eerdere versies van dit stuk kritisch lazen. Het komt voort uit ons gezamenlijk onderzoek, in opdracht van Tresoar verricht in 2020-2022, naar de ‘Richthofenkolleksje’; zie Pastei (2023).

1. We hebben slechts zeer weinig biografische informatie over Karl von Richthofen. De belangrijkste is verzameld in Borchling (1907), die daarbij leunt op Brunner (1888). Een bron die nog on(der)benut is voor de biografische kennis over Richthofen – vooral ten aanzien van zijn leven buiten de academia – is de familiegeschiedenis uit 1884 van zijn familielid Emil Freiherr Praetorius von Richthofen: *Geschichte der Familie Praetorius von Richthofen. Im Auftrage der Familie verfaßt* (2 dln.); online beschikbaar via richthofen.eu > Familiengeschichte > Historisches. Zie verder nog noot 3.

en privécollecties in Noordwest-Duitsland en Nederland;² zijn Göttinger leermeester, de beroemde Jacob Grimm (1785-1863), had hem tot deze studiereis aangezet.³ Van Göttingen naar Wolfenbüttel, Hannover, Hamburg, Bremen, Oldenburg, Aurich, Emden, Groningen, Leeuwarden en uiteindelijk Leiden, in slechts vier maanden tijds. Een studiereis, om bekende en nieuwe middeleeuwse Friese rechtsbronnen te vinden en te kopiëren. Want door *ad fontes* te gaan, zou Richthofen zich voor een voorgenomen Friese rechtsgeschiedenis niet hoeven te verlaten op de slechte en spaarzame Oudfriese tekstuitgaven die het veld in die dagen kenmerkten. De middeleeuwse Friese rechtsbronnen zouden hem in staat stellen het oudere Germaanse recht te bestuderen vanuit een veelbelovend perspectief, dat nog te weinig was gehanteerd. De monumentale, baanbrekende tekstuitgave *Friesische Rechtsquellen* (hierna: FrRq), die in 1840 de neerslag vormde van zijn verzamelwerk in die zomer van 1834, is nog altijd onmisbaar bij de bestudering van de middeleeuwse Friese rechtsbronnen.⁴

Tijdens zijn bezoek aan Leeuwarden kwam hij in contact met Montanus Hetteema, en met enkele van de handschriften die hij later zelf in bezit zou krijgen. De bedoeling van deze bijdrage is om het bezoek van Richthofen aan Hetteema zo scherp mogelijk in beeld te brengen zodat we, ten eerste, een beter beeld krijgen van deze episode, die enige bekendheid heeft gekregen in de Friese wetenschapsgeschiedenis, en, ten tweede, zo precies mogelijk vast kunnen stellen waar en bij wie de betreffende handschriften, die later faam zouden krijgen als de ‘Richthofenkolleksje’, in deze periode berustten.⁵

2. ‘De Heeren en Mrs. Wierdsma’

We mogen aannemen dat Richthofen rekende op een vriendelijk onthaal en een vruchtbare visite, toen zijn reis hem in de herfst naar Leeuwarden voer-

2. Zie bijv.: Wumkes (1926: 502); Miedema (1961: 30); Bremmer (1990: ix); Vries (1999: 97); Oppewal e.a. (2006: 28), Popkema (2021).

3. Niet voor niets droeg Richthofen zijn boek op aan Jacob Grimm (“Aus inniger liebe und verehrung”). De relatie werd mettertijd nog inniger, want tijdens zijn hoogleraarschap in Berlijn was Richthofen tijdelijk huisgenoot van de gebroeders Jacob en Wilhelm Grimm. Het werden zelfs huisvrienden, culminerend in een wekenlange visite van Wilhelm aan Richthofen op diens slot te Damsdorf, in 1850. Zie voor de relatie van Richthofen en de gebroeders Grimm: Lauer (2000).

4. Zie voor de aanleiding van zijn reis en zijn reisdoelen: FrRq, ‘Vorrede’.

5. Voor de provenance van de zes Oudfriese handschriften in de collectie (nu: Tresoar Hss R 1-6), zie Popkema (2022); voor die van de vier Middelnedersaksische handschriften (nu: Tresoar Hss R 7-10), zie Janssen (2023).

de. Immers, in de stad Groningen, waar hij net vandaan kwam, was zijn bezoek geslaagd en de ontvangst hartelijk geweest; we mogen dit afleiden uit zijn woorden in de ‘Vorrede’ van zijn *Friesische Rechtsquellen*: “Überall fand ich die freundlichste unterstützung, besonders aber muss ich Groningen nennen.” Vooral de professoren Hendrik Nienhuys (1790-1862) en Jan Rudolf van Eerde (1774-1835; Van Eerde was bibliothecaris van de academiebibliotheek tijdens Richthofens bezoek aan Groningen) hadden hem kennelijk uitstekende diensten bewezen bij het (onder)zoeken van handschriften. Op een nuttige reis had hij overigens vooraf ook wel gehoopt, want in zijn ‘Vorrede’ zegt Richthofen: “Ich hatte ein fruchtbares feld betreten, das sah ich wohl, (...) überall war reichlicher gewinn zu hoffen”. Hoe rijk zijn oogst uiteindelijk was, blijkt wel uit het uitgebreide ‘Handschriftenverzeichniss’, de lange lijst van handschriften die Richthofen voor zijn uitgave heeft gebruikt (FrRq: ix-xlii). Hierin vertelt hij bij elk handschrift ook waar het berust en geeft hij inhoudelijke beschrijvingen.⁶

Maar wie het ‘Handschriftenverzeichniss’ scherper bekijkt, merkt iets vreemds. Want de kroon op het verzamelwerk had ongetwijfeld Leeuwarden moeten zijn. Daar berustte toentertijd, als bezit van de Leeuwarder procureur-crimineel Pieter Wierdsma (1776-1846), een schitterende collectie van tien handschriften met middeleeuws Fries recht: zes in het Oudfries en vier in het Middelnedersaksisch, drie van perkament en zeven van papier, twee uit de veertiende, drie uit de vijftiende en vijf uit de zestiende eeuw. Ze waren vanaf ca. 1780 verzameld door Wierdsma’s vader, notaris en rechtsgeleerde Petrus Wierdsma (1729-1811), in het kader van diens werk aan een editie met vertaling van de Oudfriese incunabel, het *Freeska Landriucht* (gedrukt tussen 1484-1486) – waarvan zich overigens ook twee exemplaren in Wierdsma’s collectie bevonden.⁷ Na Petrus Wierdsma’s dood werd zijn

-
6. De lijst onderstreept overigens wat hij in zijn ‘Vorrede’ al over Groningen zei: hij kon uiteindelijk voor zijn uitgave maar liefst dertien Groninger handschriften gebruiken, hoofdzakelijk uit de collectie van het rechtskundig genootschap *Pro Excolendo Iure Patrio* (waaronder twee in het Oudfries, de Eerste en Tweede Emsinger codex, nu: Universiteitsbibliotheek, Hss PEIP 13 en 14). Geen enkele collectie leverde hem meer materiaal.
 7. Twee van de geplande drie ‘stukken’ van deze uitgave, die de titel *Oude Friesche Wetten* kreeg en waaraan ook Petrus Brandsma (1751-1788) meewerkte, verschenen in 1782-1787; onbekend is waarom het derde deel nooit is verschenen. Zie over Petrus Wierdsma: Eekhoff (1859), en over de *Oude Friesche Wetten*: Hanenburg (1957). Petrus Wierdsma’s beide exemplaren van de incunabel berusten tegenwoordig bij Tresoor, als: Tresoor, B 38831 kluis (voorheen: Collectie Friesch Genootschap, A III 31) en Tresoor, Toegang 326 (Familie thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg), inv. nr.

bibliotheek geveild, in 1813, waarbij de rechtshandschriften (en de beide incunabelen) om onbekende redenen onverkocht bleven: ze vloeiden terug in de familiebibliotheek (Janssen 2022a), die over was gegaan op Petrus' beide zoons. Na de dood in 1833 van de jongste van de beiden, notaris Jentje Dominicus Wierdsma, werd de oudste, Pieter Wierdsma, de enige bezitter van de collectie.

Richthofen wist in 1834 wel dat Pieter Wierdsma de bezitter was van in ieder geval enkele Oudfriese handschriften. Want een Leeuwarder jurist, jonkheer Montanus Hettema (1796-1873; vanaf eind 1838: De Haan Hettema)⁸ had al in 1830 een editie uitgebracht die Richthofen ongetwijfeld toen al kende: *Het Emsiger landrecht uit het jaar 1312*, een uitgave van een van de Oudfriese handschriften uit de Wierdsmacollectie, het zgn. Derde Emsinger handschrift (nu: Tresoar, Hs R 1). In het 'Voorberigt' meldt Hettema dat het boek in bezit is van de "Heeren en Mrs. P. en J.D. Wierdsma". Zij hadden het – tegelijk met het Eerste en Tweede Hunsinger handschrift (nu: Tresoar, Hss R 2 en 3), zo meldt Hettema – aan hem uitgeleend.⁹ Hettema was namelijk begonnen aan wat een hele serie uitgaven zou worden van handschriften uit de Wierdsmacollectie, aangevuld met andere Oudfriese bronnen.¹⁰

3945a. Tresoar bezit nog een derde exemplaar, met de signatuur: 1074R. Zie Engels (1977).

8. Ik gebruik in dit artikel consequent de naam Hettema. Zie voor een biografische schets van Hettema: de Vries & Kuiper (1983), met aanvullende biografische literatuur in hun eindnoot 3.I. De Vries & Kuiper, maar ook andere auteurs – waaronder contemporaine (zie bijv. Jensa 2002: 40-41) – schetsen over het algemeen een rondt negatief beeld van Hettema's karakter en wetenschappelijke vaardigheden; Wumkes (1926: 495-511) is een uitzondering. Brouwer (2002) pleit voor een herwaardering van Hettema, waaraan tot dusverre nog geen gevolg is gegeven.
9. Hettema had overigens eerder in 1830 (voorwoord uit 1829) ook al een boekje uitgebracht waarin hij gebruik maakte van de Derde Emsinger codex (1830a: 21); zie verder de volgende noot.
10. Die uitgaven zijn: Hettema (1830b), (1834-35), (1841), (1846-51); zie ook de vorige noot. In Hettema (1832a: 100-107) neemt hij alvast twee teksten op uit de beide Hunsinger handschriften ("Ik heb dezelve uit twee originele codices van dat Landregt genomen"). In Hettema (1832b: xxxv-xxxvi) kondigt hij, voorzichtig, zijn uitgaveplannen aan, alvast refererend aan het Wierdsmahandschrift dat hij twee jaar later zou uitgeven: Codex Roorda (Hettema 1834-35). In 1843 legt hij zijn verdere editieprogramma voor aan het *Friesch Genootschap*, dat er in 1844 voor tekende de uitgave te willen betalen, zo blijkt uit de *Verslagen der handelingen van het Friesch Genootschap* (Zestiende verslag, over 1843-44: 107 (voorstel Hettema) en Zeventiende verslag, over 1844-45: 140-141 (reactie Genootschap)).

Het opmerkelijke is nu dat Richthofen van de gehele Wierdsmacollectie alleen de beide Hunsinger handschriften lijkt te hebben gebruikt voor zijn *Friesische Rechtsquellen*. Voor twee andere handschriften – naast het genoemde Derde Emsinger ook het zgn. Fivelgoër handschrift (nu: Tresoar, Hs R 4) – heeft hij zich van andermans uitgaven bediend (zie FrRq: xvii en xix).¹¹ Wat de overige twee Oudfrieze handschriften in de collectie betreft – de handschriften *Jus Municipale Frisonum* en Codex Roorda (nu: Tresoar, Hs R 5 resp. R 6) – blijkt uit niets dat Richthofen op het moment van zijn bezoek wist dat deze zich op dat moment in Leeuwarden bevonden,¹² laat staan dat ze hem zijn getoond, want dan had hij daar zeker in zijn latere uitgave aan gerefereerd. Hetzelfde geldt voor de vier Middelnedersaksische handschriften in de Wierdsmacollectie (nu: Tresoar, Hss R 7, 8, 9 en 10); hij vermeldt ze niet in het ‘Handschriftenverzeichniss’ noch elders in zijn boek, wat hij anders zeker zou hebben gedaan.¹³

3. Nachtelijke arbeid

Wat kunnen we achterhalen over Richthofens bezoek aan Leeuwarden? Bij gebrek aan archivalia over deze episode moeten we het doen met ‘close reading’ van opmerkingen die beide heren later in hun boeken opnamen.

Eerst de geografische dimensie. Uit de inschrijving van stemgerechtigden van 1824 en de kadastragegevens van 1832 blijkt dat Hettema en de gebroeders Wierdsma vlak bij elkaar een woning bezaten, op wat tegenwoordig de Nieuweburen c.q. Voorstreek zijn;¹⁴ Hettema zal de gebroeders Wierdsma

11. Zie voor het Derde Emsinger handschrift bijvoorbeeld: FrRq: 182, n. *; zie voor het Fivelgoër handschrift bijvoorbeeld: FrRq: 298, n. *.

12. Zie, bijvoorbeeld, voor *Jus Municipale Frisonum*: FrRq: 384, n. *, en voor Codex Roorda: FrRq: 248, n. *. Richthofen vermeldt Wierdsma’s bezit ervan weliswaar in het ‘Handschriftenverzeichniss’ (FrRq: xxv, xxvi) – en dat geldt ook voor het Derde Emsinger en het Fivelgoër handschrift (FrRq: xvii en xix) – maar dat is pas in 1839 of 1840 opgesteld, toen inmiddels ook al een overzichtsartikel van Hettema over bekende Oudfrieze bronnen, met bezittersinformatie, was verschenen (Hettema 1837); Richthofen kende en gebruikte dat artikel (zie bijv. FrRq: xix en xxv) toen hij zijn ‘Handschriftenverzeichniss’ optekende. Ten aanzien van Codex Roorda bevestigde Richthofen veel later zelf overigens nog dat hij deze pas ná zijn bezoek leerde kennen (1880-1886, I: 242).

13. Hettema gebruikt drie van deze handschriften – Hss R 7, 8 en 9 – voor een bijlage van zijn editie van het Fivelgoër landrecht: *Vergelijking met de drie Platduitsche handschriften* (Hettema 1841: 217-236). Hij heeft voor deze editie overigens wederom gebruik gemaakt van de beide Hunsinger handschriften (p. 248-250).

14. In 1824 bezit, volgens de Inschrijving van stemgerechtigden, Montanus Hettema pand nr. 196, Jentje Dominicus Wierdsma bezit pand 200 en Pieter Wierdsma zowel pand

vermoedelijk gekend hebben, als confrères en als burenen. We weten niet of Richthofen ook bij Wierdsma thuis is geweest, maar dat hij in ieder geval wel bij Hettema thuis belandde, blijkt uit zijn opmerkingen (FrRq: xix) bij de beschrijving van het Fivelgoër handschrift:

“Fries. papierhandschrift zu Leeuwarden, im besitz des herrn P. Wierdsma, (...). Leider habe ich dieses ms. nicht benutzen können, der besitzer hatte es während meines aufenthaltes zu Leeuwarden im herbst 1834 herrn M. Hettema geliehen, der es mir nur flüchtig zeigte, und von einer eigenen ausgabe sprach, auf die ich seit 6 jahren vergebens gehofft habe. (...)”

Een opvallend commentaar, met amper verholten teleurstelling. Uit de mededeling blijkt dat hij bij Hettema thuis het Fivelgoër handschrift heeft gezien, zij het slechts zeer kort. We weten niet zeker of, en zo ja hoe, Richthofen vooraf van dit handschrift wist: er was nog geen publicatie verschenen waaruit Wierdsma's bezit ervan duidelijk bleek.¹⁵

Een andere belangwekkende opmerking vinden we bij Richthofens beschrijving van de beide Hunsinger handschriften, even verderop in zijn editie (FrRq: xxiii-xxiv):

“Wichts pergamenthandschrift, gegenwärtig im besitz des herrn procureur crimineel P. Wierdsma zu Leeuwarden. Mir wurde diese und die folgende, mit ihr grossentheils übereinstimmende handschrift, nur von einem abend bis zum folgenden morgen überlassen; froh wenigstens dies erreicht zu haben, widmete ich ihnen die ganze nacht; so ist es mir möglich gewesen alle in den beiden handschriften enthaltenen stücke, nicht aber stets beide handschriften derselben zu vergleichen. (...)”

167 als pand 006, alle in Wijk K; dat komt zo goed als overeen met de locaties van de huidige respectievelijke adressen Nieuweburen 121, Nieuwburen 113, Nieuweburen 128 c.q. Voorstreek 73. Alleen Jentje Dominicus verhuisde na 1824, hij bezat volgens het Kadaster 1832 de panden Lwd B737 en 738 (tegenwoordig Uniabuurt 4 en 6). Zie over Hettema's onroerend goed verder: De Vries & Kuiper (1983: 199).

15. Er was wel de veilingcatalogus van Wierdsma uit 1813, waarin dit handschrift – en ook alle andere, behalve Tresoar, Hs R 10 – terug te vinden zijn, maar het is onbekend of Richthofen deze catalogus in 1834 kende; hij refereert er in zijn *Friesische Rechtsquellen* nergens aan. En dan nog: als eerder gezegd bleven de stukken onverkocht, wat op dat moment vast niet algemeen bekend was. In de achttiende eeuw was het handschrift ook wel beschreven of genoemd – zelfs door Petrus Wierdsma, die het als ‘MS. Emm.’ meermaals aanhaalt in de noten van zijn eerdergenoemde *Oude Friesche Wetten* (1782-1888) – maar dat was allemaal nog vóórdat het stuk, vanaf 1784 (zie Popkema 2022: 281), in de familiebibliotheek kwam.

Het is een ronduit korzelig commentaar, dat aantoonst dat Richthofen deze beide zusterhandschriften – want dat zijn het, ze hebben een bijna identieke inhoud en zijn hoogstwaarschijnlijk zelfs door dezelfde kopiïst geschreven (Popkema 2022: 283-286) – kennelijk maar kort mee heeft gekregen. Er zat voor hem niets anders op dan nachtelijke arbeid. Uit de *Friesische Rechtsquellen* blijkt dat hij het Eerste Hunsinger handschrift (‘Ms. Wicht’) kopieerde en alleen waar dit lacunes vertoonde, aanvulde uit het Tweede (‘Ms. Scaliger’, al noemt Hettema het ‘Ms Emmius’). Uit dit commentaar laat zich niet afleiden of het nu Hettema of Wierdsma was die Richthofen de beide handschriften meegaf (met de uitleenbeperking), of waar ze zich toen bevonden.

Dit zijn de enige twee citaten uit de *Friesische Rechtsquellen* die van persoonlijk contact getuigen als het om Richthofens bezoek aan Leeuwarden gaat. Bij zijn beschrijvingen van de overige handschriften uit de Wierdsmacollectie blijft het bij vermelding van bezitter Pieter Wierdsma (FrRq: xvii, xix, xxiii, xxv, xxvi), en verwijzingen naar de uitgaven die Richthofen gebruikte voor zijn editie. Hij gebruikte duidelijk niet de originele handschriften.¹⁶

Het vermelden waard is verder dat Hettema net de laatste hand legde aan zijn volgende editie, die van Codex Roorda (die Hettema aanduidde als *Jurisprudentia Frisica*, wat nog altijd een gangbare benaming is). Hettema’s voorwoord dateert van oktober 1834 en het eerste deel verscheen nog dat jaar. Dit handschrift kan tijdens Richthofens bezoek, dat toch wel vóór de publicatie zal hebben plaatsgevonden, nog bij Hettema hebben berust, al is dat uiteraard niet zeker.¹⁷ Zeker is dat Richthofen niets van dit handschrift wist toen zijn bezoek aan Leeuwarden erop zat (vgl. noot 12); Hettema heeft hem er dus in ieder geval niet over verteld.

4. ‘Niet mijne, maar zijne schuld’

Dan Hettema’s versie van de gebeurtenissen tijdens Richthofens bezoek. We kunnen ons wel voorstellen dat hij bij lezing van Richthofens publicatie uit 1840 negatief getroffen werd door de beide genoemde opmerkingen. In zijn editie uit 1841 van het Fivelgoër handschrift (nu: Tresoar, Hs R 4) lijkt

16. Dit wordt ondersteund door opmerkingen in de voetnoten van FrRq, zie mijn noten 11 en 12.

17. In ieder geval berustte het al in oktober 1832 bij hem, want Hettema (1832b: xxvi) spreekt over Codex Roorda als hij in zijn voorwoord zegt: “Zo heb ik onder anderen noch onder mij berustende een Handschrift van 312 bladz. in folio uit de 15de eeuw, zijnde een volledig *Friesch Wetboek*”; zie ook noot 10.

Hettema nog geen aanstoot te nemen aan Richthofens commentaren – alhoewel hij wel aan de *Friesische Rechtsquellen* refereert en het boek dus al wel kende. Hoe anders is dat echter als Hettema zijn tweedelige *Oude Friesche Wetten* uitbrengt, in 1846-51. In het eerste deel geeft hij de Hunsinger rechtsteksten uit, waarbij hij het Eerste Hunsinger handschrift ten grondslag legt en de varianten van het Tweede daarbij vermeldt. Hettema zegt dan iets interessants (‘Voorberigt’: vii), de enige plaats waar hij bij mijn weten direct refereert aan Richthofens bezoek in 1834:

“Von Richthofen heeft die beide bij mij gezien en, *op mijn verzoek aan den eigenaar* [deze en volgende cursivering overgenomen uit het origineel, ATP], ten gebruike gehad, zoo lang hij, gedurende zijn verblijf alhier, zulks noodig achte. Dat hij er nu niet langer, dan van den avond tot den morgen, gebruik van gemaakt heeft, zoo als hij in zijne voorrede zegt, is niet *mijne*, maar *zijne*, schuld. Was het, om zich te verschoonen, met betrekking tot zijne onnaauwkeurigheid, dan wel uit dankbaarheid [sic] jegens mij? Hij heeft van den *Codex Emmius*, hoewel hij dien toen ook had, geen het minste gebruik gemaakt.

Het was dan ook om het gebrekkige in zijne uitgave, en het nog gebrekkigere van die van Halsema, dat ik mij opgewekt voelde, om een vollediger geheel te geven; en ofschoon de Latijnsche tekst reeds door de Rhoer, Wiarda en Richthofen, was gegeven, zoo mogt ik, om de gebreken, welke er nog in waren overgebleven, dezen hier niet achterwege laten.”

Uit dit nogal venijnige citaat – dat overigens in de laatste zin van de eerste alinea de plank mislaat¹⁸ – blijkt dat de beide Hunsinger handschriften destijds bij Hettema, niet bij Wierdsma berustten. Verder valt op dat Hettema Richthofen voor de voeten werpt dat deze kennelijk de beide handschriften wel degelijk langer had mogen gebruiken, maar er zelf voor koos dat niet te doen. De vraag dwingt zich op wie hier nu de waarheid spreekt: Hettema of Richthofen?

Terug naar Richthofen: mij zijn maar twee plaatsen bekend, beide uit hetzelfde boek, waarop hij later terugkomt op het bewuste bezoek in 1834.

18. Richthofen koos er in zijn editie voor om daar, waar het Eerste Hunsinger handschrift incompleet is, aan te vullen uit het Tweede. Dat hij daarbij niet uit andermans uitgave maar uit het origineel overnam, blijkt vooral uit zijn weergave van de Hunsinger Keuren van 1252 (FrRq: p. 328-331), waarvan het grootste deel ontbreekt in het Eerste Hunsinger handschrift (vgl. FrRq: p. 328, n. 1). Hij moet deze transcripties uit het Tweede Hunsinger handschrift in de bewuste nacht in 1834 hebben gemaakt.

Reeds een oude man reageert hij in 1880, zeven jaar na Hettema's dood, op diens woorden uit 1846. Richthofen zegt in zijn zwanenzang, de *Untersuchungen über friesische Rechtsgeschichte*, het volgende over de uitleen van het Eerste Hunsinger handschrift (deel I: 73):

“Der Procureur criminel P. Wierdsma, lieh mir 1834 zu Leeuwarden die Handschrift eine Nacht über (s. Fries. Rq. 1840 p. XXIII). (...)”

Een korte, zakelijke mededeling. Was het dan toch Wierdsma en niet Hettema die de uitleenbeperking had aangebracht? Nee, want verderop (deel I: 73) wordt Richthofen duidelijker en uitvoeriger over de rol van Hettema:

“Er hatte 1834, als ich Leuwarden besuchte, die beiden Handschriften von Herrn P. Wierdsma geliehen, der es ihm überließ, ob er sie mir zur Vergleichung geben wolle. Hettema konnte sie nur eine Nacht entbehren, in der es mir nicht möglich war, das Scaliger'sche Manuscript durchweg neben dem Wicht'schen zu vergleichen. Dadurch, daß ich dies in der Vorrede der Friesischen Rechtsquellen p. XXIII angab, ohne dabei Hettema zu nennen, habe ich mich gegen ihn in keiner Weise undankbar gezeigt, wie er mir dies Oude Friesche Wetten p. VII vorgeworfen hat.”

5. Samenvattend

Was Hettema werkelijk oncoöperatief, of was Richthofen te haastig? Er is geen archiefstuk of publicatie waaruit definitief blijkt welke van de beide geleerden nu de waarheid spreekt over de toedracht tijdens Richthofens bezoek in 1834. Maar aan de hand van de woorden die beide geleerden er zelf over hebben geschreven in hun boeken, kunnen we toch wel een beeld schetsen van hoe het bezoek van Richthofen aan Leeuwarden wellicht is verlopen.

Na een vruchtbaar bezoek aan Groningen, diende Richthofen zich te Leeuwarden – al dan niet voorafgegaan door een bezoek aan Pieter Wierdsma – aan bij Hettema. Deze overlegde met Wierdsma, die Hettema's bijna-buurman en confrère was, wat te doen met Richthofens verzoek om handschriften in Wierdsma's bezit te bestuderen. Wierdsma liet de afhandeling van Richthofens verzoek aan Hettema over, die immers al sinds 1829 met stukken uit de collectie werkte en regelmatig enkele (en misschien zelfs alle) handschriften in tijdelijke bewaring had – waarbij ‘tijdelijk’ gemakkelijk meerdere jaren kan betekenen. Wellicht meende Hettema dat Richthofens plannen een gevaar voor zijn lopende editiewerkzaamheden zouden vormen: Hettema had op dat moment al enkele losse teksten bezorgd en in 1830 zelfs een editie van een volledig handschrift uit Wierdsma's belang-

rijke collectie uitgebracht. Hij stond bovendien op het punt zijn tweede grote editie uit te brengen en had, in ieder geval al sinds 1832, de wens om nog meer uitgaven te maken. Dit kan een reden geweest zijn voor Hettema om de collectie van de familie Wierdsma niet helemaal vrij te geven voor onderzoek en kopiëren door iemand als Richthofen. Helemáál afschermen kon hij de handschriften niet – ze waren uiteindelijk niet van hem – maar veel meer dan het minimale heeft hij naar het schijnt niet willen doen. Waarschijnlijk wist Richthofen alleen van het Derde Emsinger handschrift en de beide Hunsinger handschriften dat deze zich in de collectie bevonden, die alle drie immers in Hettema's editie van 1830 worden vermeld; niets wijst erop dat Richthofen kennis had van de overige stukken in de Wierdsmacollectie. Voor het Derde Emsinger handschrift kon Hettema Richthofen eenvoudig doorverwijzen naar zijn eigen uitgave uit 1830, maar voor de Hunsinger handschriften niet. En dus zal hij nauwelijks anders hebben gekund dan deze dan toch maar mee te geven – maar dan slechts voor één nacht, tot deze beperking in staat gesteld door Wierdsma, die hem lijkt te hebben gefiatteerd; dat Richthofen het best langer had mogen lenen, zoals Hettema twaalf jaar later schrijft, mogen we, gezien Richthofens repliek uit 1880 – en toch ook gezien het beeld van Hettema's persoonlijkheid dat opdoemt uit de literatuur, ook uit zijn eigen tijd (zie noot 8) – wel als een zelfverschoning afdoen. Verder toonde Hettema aan Richthofen, om onbekende reden, heel kort het Fivelgoër handschrift, maar gaf het niet mee. De overige handschriften met middeleeuws Fries recht toonde of vermeldde Hettema klaarblijkelijk niet.

6. *Nasleep: 'naar de berlijnsche bibliotheek'*

Mogelijk kreeg Richthofen pas een paar jaar later, terwijl hij de laatste hand legde aan zijn *Friesische Rechtsquellen* en op de hoogte raakte van Hettema's overzichtsartikel uit 1837 over alle bekende Oudfriese handschriften, in de gaten hoe dichtbij hij zonder het te weten ook bij die andere rechtshandschriften was geraakt, en hoe zeer Hettema zijn werk in 1834 bleek te hebben gefnuikt.

Maar de volgende slag zou hij winnen. Want op 21 april 1858 kocht Richthofen, anoniem, via veilingleider Wopke Eekhoff (1809-1880) in één klap tien handschriften van de Wierdsmacollectie aan. Ook Hettema had erop geaasd, maar hij viste achter het net. Daags na de veiling al schreef

Hettema een lange brief aan de *Algemeene Konst- en Letterbode*, die werd geplaatst op 1 mei 1858 (p. 138-139):¹⁹

“(…). Gisteren avond, den 22en April 1858, is die letterkundige nalatenschap in massa finaal verkocht voor de som van f 925, aan den boekhandelaar W. Eekhoff alhier, die oogenblikkelijk daarna eenige nummers [nl. tien handschriften, ATP] wederom ten verkoop aanbood, doch (...) het door mij gedane bod van f 150 niet aannam, zeggende dat hij deze in commissie had gekocht (...). Ik vermoed alsnu, ofschoon de heer Eekhoff zich hierover niet wilde uitlaten (...), dat zij naar de berlijnsche bibliotheek [= die van Richthofen, ATP] zullen worden overgebracht, en alzoo de daartoe betrokken provincien van hunne gedenkteeken der oudheid zullen beroofd worden. Gelukkig (...) zijn die HSS door den druk bekend geworden, zoodat men niet geheel en al van den inhoud is verstoken gebleven.”²⁰

Met deze ‘druk’ refereert Hettema aan zijn eigen talrijke edities, die hij in het eerste deel van zijn brief had opgesomd. Maar deze gratis persruimte voor zijn publicaties zal de pijn nauwelijks hebben verlicht van de geleden nederlaag: de handschriften waaraan Hettema zijn wetenschappelijke status ontleende, waren definitief in handen gekomen van Karl von Richthofen. Hettema zou ze nooit meer zien. Maar het is hem ten minste bespaard gebleven om mee te maken dat de collectie later als ‘Richthofenkolleksje’ bekend kwam te staan en al sinds 1922 – toen de collectie middels een heuse crowdfunding terugkwam naar Leeuwarden (Janssen 2022b) – internationale faam geniet, als de topcollectie van Tresoar, en sinds 2022 zelfs is opgenomen in het nationaal UNESCO-register ‘Memory of the World’.²¹

Onderzoeksgroep Pastei / Rijksuniversiteit Groningen

19. Riemer Janssen is de vinder van dit citaat.

20. Over de moeizame relatie van Hettema met Wopke Eekhoff, zie Hoekema e.a. (1980: 78-80).

21. Zie: <https://www.unesco.nl/nl/nl-memory-world-register/richthofenkolleksje>. De handschriften zijn inmiddels gedigitaliseerd en alle te bekijken op: richthofen.nl > Collectie > Handschriften.

BIBLIOGRAFIE

- Borchling, C. 1907. 'Richthofen, Karl Theresius Freiherr von'. In: *Allgemeine Deutsche Biographie* 53. 346-353.
- Bremmer Jr, R.H. 1990. 'Old Frisian Philology: 1840 – 1890 – 1990'. In: R.H. Bremmer Jr et al. (red.). *Aspects of Old Frisian Philology. Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 31/32. Amsterdam/Atlanta: Rodopi. ix-xviii.
- Brouwer, E.J. 2002. 'Montanus de Haan Hettema. Zwart schaap in een zedelijke natie'. In: *Genootschapscultuur in Friesland. Het Fries Genootschap 1827-2002*. Leeuwarden: Fries Genootschap. 140-147 (*De Vrije Fries* 82).
- Brunner, H. 1888. 'Karl von Richthofen'. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 9/1. 247-250.
- Eekhoff, W. 1859. 'Voorlezing over het leven van Petrus Wierdsma en zijne verdiensten omtrent de geschiedenis en letterkunde van Friesland'. In: *De Vrije Fries* 8. 346-353.
- Engels, M.H.H. 1977. *Catalogus van incunabelen te Leeuwarden*. Leeuwarden: Provinciale Bibliotheek van Friesland.
- FrRq = Richthofen (1840).
- Hananburg, K. 1957. *Petrus Wierdsma en de útjefte fan de 'Oude Friesche Wetten'*. *Estrikken* 18. Grins: Frysk Ynstitút.
- Hettema, M. 1830a. *Beknopte handleiding, om de oude Friesche taal, voor zoo verre zij in handschriften en in druk nog bestaat, gemakkelijk te lezen en te verstaan, hoofdzakelijk voor diegenen, welke eenige kennis der tegenwoordige Land-Friesche taal hebben*. Leeuwarden: G.T.N. Suringar.
- Hettema, M. 1830b. *Het Emsiger Landrecht van het jaar 1312. Naar een oorspronkelijk Oud-Friesch perkamenten handschrift uitgegeven, en met eene Nederduitsche vertaling en ophelderende aantekeningen voorzien*. Leeuwarden: L. Schierbeek.
- Hettema, M. 1832a. *Proeve van een Friesch en Nederlandsch Woordenboek. Bevattende de moeilijkste woorden der eerstgenoemde taal, met derzelver uitspraak, en aanwijzing der plaatsen, waar dezelve voorkomen; voorafgegaan door eene beknopte schets der Friesche taal*. Leeuwarden: L. Schierbeek.
- Hettema, M. 1832b. *Friesche spraakleer, van R. Rask, Hoogleraar in de Letterkunde en Bibliothecaris te Kopenhagen. Met enige veranderingen uit het Deensch vertaald*. Leeuwarden: H.C. Schetsberg.

- Hettema, M. 1834-35. *Jurisprudentia Frisica, of Friesche Regtkennis. Een handschrift uit de vijftiende eeuw* (3 dln.). Leeuwarden: H.C. Schetsberg.
- Hettema, M. 1837. 'Beknopte opgave der handschriften en gedrukte werken in de oudere en latere Friesche taal.' In: *A. de Jager's Taalkundig Magazijn* 2. 223-274.
- Hettema, M. de Haan 1841. *Het Fivelingoër en Oldampster Landregt. Een Oudfriesch handschrift uit de 14e eeuw. Met eene vertaling*. Dockum: D. Meindersma, Wz.
- Hettema, M. de Haan. 1846-51. *Oude Friesche Wetten. Uitgegeven door het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde* (2 dln.). Leeuwarden: G.T.N. Suringar.
- Hoekema, C.P., P. Karstkarel & Ph.H. Breuker. 1980. *Eekhoff en zijn werk. Leven en werken van Wopke Eekhoff (1809-1880), stadsarchivaris van en boekhandelaar te Leeuwarden*. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij.
- Janssen, R. 2022a. 'Uit het hart, uit het oog, uit het land'. In: *Letterhoeke* 18/1. 14-15.
- Janssen, R. 2022b. 'Deze Friesche eerezaak moet slagen'. In: *Historisch Tijdschrift Fryslân* 28/6. 4-8.
- Janssen, R. 2023. "'Det is toren' en andere vroege bezitterssporen in de Middelnedersaksische handschriften uit de Richthofenkolleksje'. In: *Van Drenthe tot aan 't Wad. Over landschap, archeologie en geschiedenis van Noord-Nederlands. Essays ter ere van Egge Knol. Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 104. 187-196.
- Jensma, G. 2002. 'Om de erfenis van Friso. 175 jaar Fries Genootschap'. In *Genootschapscultuur in Friesland. Het Fries Genootschap 1827-2002. De Vrije Fries* 82. Leeuwarden: Fries Genootschap. 10-117.
- Lauer, B. 2000. "'Ruhe und Stimmung..." – Wilhelm Grimms Schlesienreise im Sommer 1850. Aus den unveröffentlichten Tagebuchnotizen'. In: *Jahrbuch der Brüder-Grimm-Gesellschaft* X. 7-40.
- Miedema, H.T.J. 1961. *Paedwizers fan de Fryske filology*. Ljouwert: R. van der Velde.
- Oppewal, T., B. Gezelle-Meerburg, J. Krol & T. Steenmeijer-Wielenga (red.). 2006. *Zolang de wind van de wolken waait. Geschiedenis van de Friese literatuur*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Pastei (onderzoeksgroep). 2023. *De Richthofenkolleksje. Codicologische en inhoudelijke beschrijvingen van de tien handschriften, inclusief bezitters-geschiedenis*. [DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7773781>]
- Popkema, A.T. 2021. 'It Aldfrysk: de reis wurdich. 1922-2022: 100 jier 'Richthofenkolleksje' yn Tresoar'. In: *De Moanne* 20/5. 52-55.

- Popkema, A.T. 2022. 'On the provenance of the Old Frisian law manuscripts'. In: A. Walker et al. (red.). *From North to West. A journey along the North Sea coast. Frisian studies in honour of Jarich Hoekstra*. Amsterdam: John Benjamins. 273-302.
[DOI: <https://doi.org/10.1075/nss.33>]
- Praetorius von Richthofen, E. 1884. *Geschichte der Familie Praetorius von Richthofen. Im Auftrage der Familie verfaßt* (2 dln.). Magdeburg: F. Baensch.
- Richthofen, K. von. 1840. *Friesische Rechtsquellen*. Berlin: Nicolaische Buchhandlung.
- Richthofen, K. von. 1880-1886. *Untersuchungen über friesische Rechtsgeschichte* (3 dln.). Berlin: Wilhelm Hertz.
- Vries, O. 1999. 'Metodyk Aldfryske tekstútjeften'. In: A. Dykstra & R.H. Bremmer Jr. (red.). *In skiednis fan 'e Fryske taalkunde*. Ljouwert: Fryske Akademy. 95-110.
- Vries, B. de & Y. Kuiper. 1983. 'Een vrije Fries die baron wilde worden'. In: *It Beaken* 45 3/4. 196-221.
- Wierdsma, P. & P. Brandsma. [1782-1787]. *Oude Friesche Wetten. Met een Nederduitsche vertaaling en ophelderende aantekeningen voorzien* (2 dln.). Kampen/Leeuwarden: J.A. de Chalmot & J. Seydel.
- Wumkes, G.A. 1926. *Bodders yn 'e Fryske striid*. Boalsert: A.J. Osinga.